

חלק IV

שפה אזרחית משותפת¹

בהיעדר כל זהות משותפת אחרת, האזרחות המשותפת היא התשתית הטובה ביותר, שעליה יכולים 8.5 מיליון אזרחיות ואזרחי ישראל לבנות עתיד משותף מוצלח יותר. בעולם המודרני, אזרחות היא זהות משפטית חיונית, שקודשה כאחת מזכויות האדם הבסיסיות. ייחוס ערך רב יותר לאזרחות הישראלית המשותפת הוא הכרחי לעתידים של כל אזרחי ישראל.

מדוע הבנה זו חומקת מאיתנו? במשך שנים של התבוננות, נחשפו כמה רמזים לפתרון שאלה זו. גם לאחר 68 שנות קיום המדינה, רבים מאיתנו ובתוכם, למרבה הפליאה, גם רבים ממנהיגינו הנבחרים – טרם הפנימו עם מי אנו חולקים את אזרחותנו הישראלית. חוסר הבהירות שלנו נחשף בשפתנו המבולבלת. לעיתים קרובות אנחנו מדברים על "ישראלים וערבים", כשבעצם אנחנו מתכוונים ל"יהודים וערבים" אזרחי ישראל. באופן דומה, רבים מאיתנו חושבים בליבם, ולכן גם אומרים, "ישראלים ואתיופים", או "ישראלים ורוסים", כשבפועל כולנו אזרחים ישראלים, גם אם אנחנו חשים בנוח במידות שונות בעורנו הישראלי. שפה מעצבת ומנציחה מציאות, ולכן הגיעה העת שנתגבר על העיוותים הלשוניים המזיקים הללו ביחס לאזרחות הישראלית. איך ניתן לצפות שתצמח כאן חברה מלוכדת ובריאה אם איננו לומדים להכיר בכל האזרחים, לכבדם ולהכיל אותם בשפה שבה אנחנו משתמשים כדי לתאר את עצמנו?

הדבר מצריך פיתוח של שפה אזרחית מוסכמת, שתהיה נגישה לישראלים מכל הרקעים. שפה זו אינה יכולה להיות באופן בלעדי יהודית או דמוקרטית, דתית או חילונית, ציונית או אנטי-ציונית. במידה ושפה אזרחית משותפת זו מושתתת על תרבויותינו השונות, היא עשויה לסייע לנו, הישראלים, להטיב להבין זה את זה, ולאפשר שיתוף פעולה ליצירת עתיד משותף טוב יותר. בנוסף, טמון בשפה הפוטנציאל לשיפור היחסים עם משפחותינו היהודיות והפלסטיניות ברחבי העולם.

שפה אזרחית מוסכמת של אזרחות משותפת

מאז ייסוד¹ מרחבים – המכון לקידום אזרחות משותפת בישראל" ב-1998, המשימה המרכזית שקיבל על עצמו היא חקירתה, פיתוחה והפצתה של שפה אזרחית מוסכמת באופן משותף. בעת הקמת המכון טרם הייתה לו מטרה כה מוגדרת, רק תשוקה נלהבת לשפר את היחסים בין ישראלים מכל הרקעים. חלפו שנים עד שזוהה הפוטנציאל הייחודי והיחיד של האזרחות המשותפת, לצד החשיבות שבפיתוח שפה אזרחית מוסכמת שתאפשר לקדם אותה.

¹ מתוך: פרשקר, מ. (2017) "מקום לכולנו – לכידות חברתית ועתיד ישראל", הוצאת עלו-עט, פרק 4, עמ' 61-70

שני אירועי מפתח היוו זרז להקמת "מרחבים", לצד ארגונים לא ממשלתיים אחרים שעניינם בניין החברה. הראשון היה רצח ראש הממשלה יצחק רבין בידי יהודי-ישראלי קיצוני ב-4 בנובמבר 1995. השני היה מהומות אוקטובר 2000, לאחר פרוץ האינתיפאדה השנייה. שני אירועים אלה מתחו עד לכדי סכנת קריעה את המארג החברתי. הראשון – בעיקר בקרב אזרחי המדינה היהודים, והשני – בין יהודים-ישראלים לאזרחי המדינה הערבים-פלסטינים.

בשונה מארגונים לא ממשלתיים אחרים, שהתמקדו בצירים מסוימים של מתיחות בין-קבוצתית (יהודים-ערבים, מהגרים-זרתיים, חילונים-דתיים וכדומה), בחר "מרחבים" מתחילת דרכו להתייחס לכל היבטי הזהות והרב-גוניות. לאור הרב-גוניות של החברה הישראלית וחוסר ההסכמות בין האזרחיות והאזרחים, התחוויר עד מהרה שכדי ליצור "דבק חברתי" יעיל, יש לעבוד באופן מוסכם את הבסיס המשפטי הרדוד של האזרחות המשותפת. כמו כן, התברר שניתן להשיג זאת רק בגישה שאינה מאיימת על כל שאר הזהויות הלגיטימיות והמעוגנות של הקבוצות השונות השותפות לאזרחות הישראלית. ברור כי לא ניתן לצפות מיהודים-ישראלים להתפשר על הזדהותם עם העם היהודי. בדומה לכך, לא ניתן לצפות כי אזרחי המדינה הערבים-פלסטינים יתפשרו על הזדהותם עם

העם הפלסטיני; הרוסים-ישראלים – עם התרבות הרוסית, וכל אלה יחד - עם זהותם המגדרית, המינית וכן הלאה.

בהתבסס על תובנות אלה, מודל האזרחות המשותפת מכיר בצורך לטפח זהות אזרחית משמעותית יותר. בנוסף, לפי מודל זה, גישות בינאריות מסורתיות לפתרון סכסוכים ולבניין חברה מנציחות לעיתים את הבעיות שהן מבקשות לפתור.

תהליך הפיתוח

המודל האזרחי ושפת האזרחות המשותפת, המבוססים על הסכמה רחבה, פותחו על ידי קבוצה מגוונת ביותר שמנתה כ-20 מורות ומורים ישראלים, נציגי כל ארבעת השבטים. הקבוצה התכנסה בחסות "מרחבים" במשך כשנתיים בתדירות של פעם בשבוע. התהליך הכואב והמהנה לחלופין העשיר את כל המשתתפים ותרם להם. איש מחברי הקבוצה לא חש כי נאלץ לוותר על חלק מזהותו או לפגוע בה, נהפוך הוא. האינטואיציה שלפיה שיחה פתוחה ונועזת על "כולנו" בהשתתפות "כולנו" הייתה נקודת פתיחה הכרחית ליצירת עתיד משותף טוב יותר, וכל המשתתפים חשו שזכו במתנה נפלאה. המודל והשפה שגובשו אינם רכוש של אדם או ארגון מסוים, אלא פרי עבודתה המשותפת של קבוצת אזרחיות ואזרחים מוכשרים, אמיצים ונחושים, שביקשו להניח את היסודות לבניין "מקום לכולנו".

עקרונות היסוד של מודל האזרחות המשותפת

המודל מבוסס על שלושה עקרונות יסוד במטרה לעודד תהליך של חשיבה על מושגי מפתח: רכישת ידע; שינוי עמדות כלפי האחר; ואקטיביזם אזרחי. זיהוי עקרונות היסוד הושפע ממאמר מ-

1995 של התיאורטיקן הפוליטי האמריקאי מייקל ואלצר בשם "חינוך, אזרחות דמוקרטית ורב-תרבותיות".

שלושת עקרונות היסוד:

- **ערכים** – אזרחות חיובית חייבת להתבסס בראש ובראשונה על ערכים משותפים, ורק לאחר מכן על אינטרסים משותפים ואישיים. הדבר חיוני למניעת מגמות התנהגותיות שליליות עקב תנודות באינטרסים. המודל קורא לפיתוח גישות והתנהגויות הוגנות יותר בכל הרמות: החל בתא המשפחתי, עבור בכיתת הלימוד ובקהילה, וכלה במדיניות לאומית ובינלאומית.
- **הקשר** – חינוך לקידום אזרחות משותפת מהותית חייב להיות מבוסס הקשר, ולכן רלוונטי לנסיבות חייהן של הקהילות שבהן הוא מוטמע. קל וחומר כשמדובר בחינוך ילדים, המעוניינים והזקוקים ללמידה רלוונטית. לפיכך, כשישראלים צעירים בוחנים את האפשרות של יצירת אזרחות משותפת מהותית יותר, יש צורך בהתייחסות כנה לאתגרים הייחודיים הכרוכים בה ולרווחים הספציפיים שניתן להפיק ממנה. כמו כן, להכיר ללא כחל ושרק בנסיבות ובפחדים הרלוונטיים.
- **פעולה** – קידומה של אזרחות משותפת מהותית מצריך עשייה של ממש ולא רק התבוננות פסיבית. היכרות טובה יותר עם הרקעים של כל האזרחים ועם החסמים המפרידים בינם לבין אזרחות משותפת הוגנת היא חיונית. אך אין בה די. החסמים הם מוחשיים ולא רק פסיכולוגיים ולכן נדרשת פעולה ולא רק הבנה. דוגמה לכך היא המודעות הגוברת והמבורכת לחשיבות שבמתן גישה לכיסאות גלגלים במקומות ציבוריים. אך מודעות כשלעצמה אינה משפרת את ההזדמנויות הפתוחות בפני אזרחים עם מוגבלויות. לשם כך יש לבנות רמפות, מעליות, דלתות רחבות יותר ותאי שירותים מתאימים.

חמשת מושגי הליבה של מודל האזרחות המשותפת

המודל כולל חמישה מושגים המשולבים זה בזה: זהות, גישות, הוגנות, מרחבי הסכמה ואזרחות משותפת פעילה.

זהות

טעות נפוצה בהבנת מושג הזהות גורמת לישראלים לחשוב שהם חייבים לבחור בין היותם "יהודים" או ישראלים, "ערבים-פלסטינים או ישראלים", "רוסים או ישראלים" וכן הלאה. בניגוד לכך, מודל האזרחות המשותפת מדגיש את העובדה שזהות היא רבת-פנים ונזילה. אין לראות את זהותו של אדם כישות כמותית או כבעלת תכולה מוגבלת, כמו "תרשים עוגה". לכל בן אדם אין ספור זהויות: אזרחית, דתית, לאומית, עדתית, פיזית, מגדרית, גילאית, משפחתית, מקצועית, סוציו-כלכלית וכדומה. הכרה בריבוי הזהויות מסייעת לזהות את המשותף בין האזרחים. אין פירוש הדבר שאנו מייחסים ערך שווה לכל אחת מזהויותינו; לחלקן תפקיד מרכזי יותר בתחושת העצמי שלנו, וחשיבותה היחסית של כל אחת מהן משתנה באופן מתמיד על פי הנסיבות. כמו כן, אין לטעון כי הן נטולות מתחים, אך אלה נוטים להיות תלויי הקשר ולא אינהרנטיים. למשל, שלום אזורי יהפוך רבים מהמתחים המאפיינים את זהותם של אזרחי ישראל הערבים-פלסטיניים לנחלת העבר, אך יוביל ככל הנראה להיווצרותם של מתחים חדשים.

נגישות

מודל האזרחות המשותפת פועל להנגיש את ההשתייכות הכלכלית, החומרית והסימבולית עבור כל אזרחי ישראל. מושג הנגישות, כפי שפותח במודל, מתייחס להזדמנות להשתתף בעשייה האזרחית, הן כפרטים והן כחברי קבוצה. הוא נוגע לאפשרות לממש פוטנציאל אישי, להשתייך ולתרום לרווחת הכלל. הנגישות היא חיונית מבחינות רבות – פוליטית, תרבותית, פיזית,

סוציו-כלכלית, גאוגרפית, לשונית ועוד – ואלה קשורות ביניהן לבלתי הפרד. דוגמה מובהקת לכך: כאשר לישראלים עם מוגבלויות פיזיות נגישות חלקית לבתי ספר, למבני ציבור ולמקומות עבודה – כפי שהמצב כיום – תהיינה להם בהכרח פחות הזדמנויות לחינוך, לקבלת שירותים ולתעסוקה. התלות בין התחומים מסבירה מדוע קבוצות חלשות יותר נוטות להיחלש עוד, וקבוצות חזקות – להתחזק. זאת גם הסיבה שבעטייה קשה לשבור תבניות אלה, אפילו כשיש רצון אמיתי לתת סיכוי הוגן לכולם.

הוגנות

מבחינה מוסרית מושתת המודל על הרעיון שלפיו יש לעודד השקפות והתנהגויות הוגנות יותר, ולעצב באופן זה את כיתות הלימוד, את בתי הספר, את הקהילות, את המדיניות הלאומית, ובסופו של דבר – את החברה כולה. חברה הוגנת יותר פותחת יותר אפשרויות להשתייכות כלכלית, חומרית וסימבולית ומרחיבה את מימוש הפוטנציאל האנושי, את הסולידריות ואת הלכידות החברתית. כדי שרעיון ההוגנות יהיה שימושי, יש להחילו באופן עקבי על סוגיות שהן מחוץ "לשבט שלנו"; ובאופן שוויוני על כל ה"אחרים" ולא רק על עצמנו או על הדומים לנו.

סוגיית הנגישות לכיסאות גלגלים בבתי הספר בישראל הסתברה כמועילה במיוחד להמחשת ערך ההוגנות ולגיבוש הסכמות חשובות בקרב תלמידים ומורים כאחד. בזמן שמוגבלות פיזית היא ממד מוחשי בזהותם של מאות אלפי אזרחים ישראלים, במרבית מוסדות החינוך אין עדיין גישה לכיסאות גלגלים. מורים ותלמידים מכל הרקעים מסוגלים ללא קושי להסכים כי מדובר במצב בלתי הוגן שיש לשנותו. הדבר מדגים כיצד אזרחים מכל חלקי החברה יכולים לזהות "מרחבי הסכמה" משני-חיים ולהרחיבם, אם רק תינתן להם הזדמנות לכך באמצעות שפה אזרחית משותפת.

בניגוד לדעה הספקנית, מושג ההוגנות כפי שהוגדר כאן הוכיח את עצמו בהסכמה מלאה כאמצעי איתן לפעולה למען עתיד משותף טוב יותר בקהילותינו המפולגות והמשוסעות. חוסנו של המושג נובע מהאוניברסליות שלו ומהבנתנו הבסיסית והאינטואיטיבית לגביו – ללא קשר לרקע שלנו. כולנו יודעים כיצד יש לחלק גלידה בצורה הוגנת בין כל הילדים בגן. השאלה המוסרית הרחבה יותר היא – בהינתן נטיותינו השבטיות – כיצד יש לחלק את הגלידה באופן הוגן בין כל ילדי הגנים בישראל? גם כאן, כולנו יודעים את התשובה הנכונה, גם אם היא אינה נוחה לנו.

אמנם אין זה מובן מאליו, אך הוגנות מציבה רף גבוה יותר מזה שמציב מושג השוויון. כדי להיות באמת הוגנים, עלינו לספק שעות הוראה נוספות ואיכותיות יותר עבור ילדים עם צרכים מיוחדים, ילדי עולים וילדים מקהילות מוחלשות, בהשוואה לשעות ההוראה המוקצות לילדים מרקעים חזקים. מתן חינוך שוויוני לקבוצות החלשות בחברה יהיה עדיין פחות מהוגן. זאת למרות שללא ספק יהיה זה שיפור ניכר ביחס לחלוקה האי-שוויונית הנוכחית של המשאבים החינוכיים בבתי הספר בישראל, המעניקה ממילא עדיפות קבועה לקהילות החזקות יותר.

מרחבי הסכמה

שפת האזרחות המשותפת מבקשת להרחיב את מרחבי ההסכמה האפשריים, ובמקביל – להבהיר את אי-ההסכמות הטבעיות, לתת להן לגיטימציה ולנהל אותן. יש צורך ברור בכמה הסכמות בסיסיות כדי לקיים כל קהילה אנושית לאורך זמן, בין אם מדובר במשפחות, בשבטים, בעסקים, בקהילות דתיות, בעמים או במדינות. עם זאת, הציפייה להגיע להסכמות חובקות-כול אינה מציאותית ומסוכנת לסיכוי ליצירת לכידות חברתית איתנה, ממש כמו היעדר כל הסכמה בסיסית.

ניתן לדמיין את מרחבי ההסכמה כסדרה של שלושה מעגלים בעלי נקודת מרכז משותפת:

במעגל הפנימי – מרחבי הסכמה חיוניים שבלעדיהם אין קהילה שיכולה להתקיים לאורך זמן. הדוגמאות הבסיסיות ביותר במעגל זה במקרה של אזרחות הן שמירת החוק ושינוי באמצעים חוקיים בלבד. הרחבה של מרחב זה מעבר להכרח פוגעת בלכידות החברתית. דמוקרטיה בוגרות, שהן צורת הממשל המוצלחת ביותר ליצירת התנאים ללכידות חברתית, שומרות על ההסכמות החיוניות ברמתן המינימלית. למשל, הן אינן "מבזבזות" אנרגיה על חקיקה נגד רגשות וביטויי הדרה, אלא משקיעות משאבים בהבנת רגשות אלה ובהתמודדות איתם.

במעגל האמצעי – מרחבי הסכמה אפשריים הניתנים להרחבה באמצעות זיהוי ערכים, זהויות ואינטרסים משותפים בעזרת שפת האזרחות המשותפת המוסכמת על הכול. ניסיונו של מכון "מרחבים" מלמד, כי כשאזרחי ישראל מכל הרקעים מקבלים הזדמנות להיפגש ולשוחח כשווים בין שווים, במרחב בטוח ובעזרת שפה אזרחית מוסכמת, הם מסוגלים במהירות לזהות מרחבי הסכמה אפשריים רבים נוספים ואף להרחיב אותם. בכך הם "מעבים" את אזרחותם המשותפת. בדרך זו ניתן להגיע לאינספור הסכמות חשובות המקדמות חברה הוגנת ומלוכדת יותר. למשל, תשלום זהה בעבור עבודה זהה, ללא תלות במגדר, בצבע או ברקע. הסכמות אלה ניתן לזהות כל עוד נתמקד במרחבי הסכמה אפשריים ונתקשר בהתאם.

במעגל החיצוני – מרחבי הסכמה בלתי אפשריים כדוגמת המחלוקות ביחס להגדרת המדינה ולמקורות סמכות ראשוניים, כפי שנדונו בפרקים הקודמים. למרבה המזל, מחלוקות אלה הן בעיקרן לא חיוניות, וניתנות להכלה אם מנהלים אותן ברגישות הראויה. אך כפי שכבר נטען, במקרה של ישראל, סוגיית הגבולות הלא מוסכמים מהווה "יוצא דופן מהותי", מכיוון שפתרונה הוא אכן חיוני ללכידות חברתית בת-קיימא, אולם בה בעת נכון להיום הוא בלתי ניתן להשגה.

ברור לכול שבמערכות של זוגיות, משפחה ובקהילות הומוגניות אחרות הקטנות בהרבה ממדינה, יש צורך באיזון בריא בין כללים מוסכמים, פשרות והכלת אי הסכמות כדי לשרוד. לאור זאת, איך ניתן להעלות על הדעת שקהילה רב-גונית המורכבת מ-8.5 מיליון אזרחים ואזרחי ישראל יכולה, מסוגלת ונדרשת להגיע לאינספור הסכמות בלתי אפשריות?

ייתכן שחוקרים באקדמיה וקובעי דעה מתמקדים במרחבי ההסכמה הבלתי אפשריים מכיוון שהם מאתגרים יותר מבחינה אינטלקטואלית. פוליטיקאים גם הם נמשכים למרחבים בלתי אפשריים אלה. זאת משום שהם כרוכים בוויכוחים קולניים ובצבירת נקודות פוליטיות, במקום בפעולה מועילה המצריכה השקעת משאבים ממשית. באשר לתקשורת, הרי שאותה מניעים כידוע שיקולי "רייטינג", ומחלוקות בלתי פתירות מבטיחות נתוני צפייה והאזנה מצוינים.

אזרחות משותפת פעילה

לא ניתן להעלות כיסא גלגלים אפילו על מדרגה אחת בעזרת אמפתיה, רבה ככל שתהיה. ההכרה בחוסר ההוגנות, שממנו סובלים אחרים, והרצון האמיתי לקידום עתיד משותף הוגן יותר הם חיוניים, אך אין בהם די. יש צורך לתרגם את המודעות והרצון לשינוי לפעולה ממשית, שתביא לשיפור חייהם של אזרחים ואזרחים מבחינה כלכלית, חומרית וסימבולית כאחת.

בתחום החינוך, מרגע שקהילה בית ספרית מחויבת לפעול למען הוגנות רבה יותר, ניתן לתכנן ולקדם באופן מוסכם שינויים בתוכנית הלימודים, בהרכב צוות ההוראה, באסטרטגיות ההוראה, במדיניות הלשונית, בנגישות הפיזית ועוד. יש להחיל מחויבות זו להוגנות על כל הרמות, החל מתכנון פרויקט בגן חובה מסוים ועד להקצאת תקציב החינוך ברמה הלאומית.

מכון "מרחבים" ערך מאות סדנאות בהשתתפות אלפי ישראלים מכל הרקעים. מאלה הצטברו עדויות חותכות ולפיהן שימוש רגיש באבני הבניין הלשוניות של מודל האזרחות המשותפת מייצר אמפתיה ומאפשר לזהות מרחבי הסכמה אפשריים רחבים. אם תתלווה לכך גם פעולה יעילה, ניתן יהיה לשפר את חייהם של מיליוני ישראלים מבחינה כלכלית, חומרית וסימבולית כאחת, ועל ידי כך לחזק את המארג האזרחי ואת הלכידות החברתית.

סיכום החלק הרביעי

בפרק הרביעי הוצגו חמש אבני הבניין הלשוניות של מודל האזרחות המשותפת: זהות, נגישות, הוגנות, מרחבי הסכמה ואזרחות משותפת פעילה. כמו כן, הודגם כיצד שפה המוסכמת על הכול זו כבר סייעה לישראלים רבים מכל הרקעים לקיים שיח פורה ובונה. בנוסף, הומחש כיצד שפה זו מאפשרת לחשוף ולחלץ את הערכים, הזהויות והאינטרסים המשותפים לכל השבטים, חרף הפילוג ביניהם, והואר כי שפת האזרחות המשותפת מאפשרת להכיל מחלוקות כואבות רבות. יש לקוות כי במשך הזמן תייצר שפה זו את האמפתיה והאמון הנחוצים לאזרחיות ולאזרחים הישראלים כדי להתגבר גם על אותן המחלוקות, שהן בו זמנית גם חיוניות וגם בלתי ניתנות להכלה, לפחות נכון להיום.